

Katarina Njegovan

MORALNO OBRAZOVANJE KAO USLOV ZA PRAKTIKOVANJE SLOBODE KOD KANTA

SAŽETAK

U radu se analizira Kantova koncepcija moralnog obrazovanja i uočava sledeće: 1) Kant svoju knjižicu posvećenu vaspitanju započinje tvrdnjom da čovek nije ništa drugo do ono što od njega načini vaspitanje. To znači da edukabilnost nije tek jedna od ljudskih karakteristika, nego je najvažnija među njima. 2) Moralni razvoj je „beskonačni“ proces i odnosi se pre svega na ljudski rod u celini. Kako je moralno savršenstvo, kao večna težnja i ideal, nedostižno za pojedinca, obrazovanje stremi moralnom savršenstvu vrste. 3) Cilj moralnog obrazovanja pojedinca jeste zasnivanje i neprestano održavanje vrloug karaktera koji se ogleda u moralnoj zrelosti. Moralno zreo čovek pre svega vlada sobom, čime omogućava praktikovanje unutrašnje slobode. 4) Najveći izazov moralnom obrazovanju predstavlja čoveku urodena i ničim otuđiva klica zla s obzirom na to da ono treba da pokaže kako je moguće da jedno takvo biće napreduje u vrlini. 5) Kako celokupna upotreba, kao i zloupotreba, čovekove slobode zavisi od nastrojenosti njegove volje (Gesinnung), na njenom održavanju se mora neprestano raditi. Imajući u vidu da je moralno obrazovanje usmereno na ovo održavanje, zaključujemo da je ono uslov za praktikovanje slobode.

KLJUČNE REČI

samoproizvođenje, moralni egzemplar, Gesinnung, karakter, samousavršavanje, zrelost, apatija, vrlina

Uvod

Kant se problemom moralnog karaktera i kultivacijom vrline bavio daleko više nego što bi se to od jedne filozofije morala kojoj je distinktivno obeležje apriorna zasnovanost na prvi pogled očekivalo. U svojim spisima iz pedagogije i praktične antropologije, kao i na samom kraju druge *Kritike* u *Metodologiji čistog praktičnog uma*, razmatrao je empirijske uslove razvoja (raz)umnih moći koje deci i adolescentima služe kao oruđa za moralno delanje, dok je u *Metafizici morala* analizirao dužnost samousavršavanja odraslog moralnog delatnika. Svako, pa i onaj najvrliji među nama, tvrdi Kant, ima dužnost da neprekidno usavršava svoju vrlinu shvaćenu kao jačinu volje. Konačno, u *Religiji unutar granica čistog uma* suočava se

sa najvećim neprijateljem koji stoji pred moralnim obrazovanjem, sa neu-ništvim, čoveku urođenim nagnućem ka zlu. Otuda, suštinsko pitanje na koje svojom koncepcijom obrazovanja pokušava da odgovori jeste kako se biće koje sadrži neotuđivo nagnuće ka zlu usavršava u moralu (Munzel 2019: 1351). Ipak, kako ćemo imati priliku da vidimo, klica zla je neiskore-njiva, ali uvek iznova savladiva, pa čak i neophodna prepreka moralnom razvoju budući da ima funkciju da „prouzroči perfekcioniranje“ čoveka (Kant 2003: 197; Anth, AA 7: 322). Naime, s obzirom na to da priroda ništa ne čini uzalud, uloga ovog biološkog konstituenta ljudske prirode je u tome da održava večnu borbu između dobra i zla u čoveku jer je ona jedini način izgradnje i održanja vrlog, a to za Kanta znači jakog, moralnog ka-raktera a to je krajnji cilj obrazovanja pojedinca.

Obrazovanje kao sredstvo za ostvarivanje svrhe koju je priroda namenila čoveku

Na samom početku svog omalenog spisa *Vaspitanje dece* Kant tvrdi da je „čovek jedini stvor koji mora da bude vaspitan“ (Kant 2012: 5; Päd, AA 9: 441). Dok životinje ostvaruju cilj za koji ih je priroda odredila instinktivno, da cilja i njegovog ostvarenja nisu ni svesne, ljudska je priroda takva da zahteva da bude obrazovana. Dete je životinja rođena sa određenim prirodnim i moralnim predispozicijama¹ koja tek zahvaljujući njihovom negovanju može postati čovekom. Uvek mudra priroda „hoće da svako stvorenje postigne svoju svrhu time što sebi razvija sve sklonosti svoje prirode,“ (Kant 2003: 204; Anth, AA 7: 329) a svrha ili prirodno određenje čoveka (*Bestimmung*)² koje se „sastoji u kontinuiranom napredovanju na bolje“ (Kant 2003: 200; Anth, AA 7: 324) postiže se jedino obrazovanjem. Kant, dakle, obrazovanje pre svega vidi kao kultivaciju predispozicija koje je priroda usadila u ljude kao klice, a autonomija je jedna od njih.

Kako se prirodom data nagnuća ne razvijaju spontano, sama od sebe, u početku je neophodno da njihovim razvojem upravlja drugo ljudsko biće (tutor) koje vlada veštinom vaspitanja.³ Veštinu podučavanja tutor primenjuje sve dok učenik ne postane „svestan da je kadar da sam misli“ (Kant 1993: 280; MS, AA 6: 478) a time i da samostalno bira. U tom smislu,

1 Louden (2016: 406) primećuje da Kant termine *Anlage* (predispozicija ili nagnuće) i *Keime* (klica) upotrebljava kao sinonime.

2 *Bestimmung*, kao ono što je svrha nečijeg postojanja, prevodi se kako u engleskom *destiny*, *vocation*, *determination* tako i u srpskom kao *sudbina*, *poziv*, *određenje*.

3 Kant smatra da postoji neposredna veza između obrazovne i političke delatnosti (Kant 1993: 794) budući da je uveren da je veština podučavanja bitna koliko i veština vladanja (Kant 2012: 11; Anth, AA 9: 446).

obrazovanje je proces postepenog prevazilaženja heteronomije i dosezanja moralne autonomije. Obrazovanje koje vodi drugi završava se zasnivanjem sopstvenog moralnog karaktera: revolucionarnim činom samo-preobražaja u zrelog moralnog delatnika. Nakon toga, čovek ne samo da je kadar nego i obavezan da neprekidno i samostalno usavršava svoj karakter. Kant usvađa tipično stoičku ideju da je vrlo osoba zdrava i fizički i moralno (Seidler 1981: 1112), a zdravlje zahteva brižljivu i svakodnevnu negu.

Kada je reč o načinu na koje se obrazovanje sprovodi, Kant ukazuje na to da se dete najpre uči nezi i održavanju *fizičkog* zdravlja koje je ljudima i životinjama zajedničko⁴. *Praktičko*, tipično ljudsko, obrazovanje koje se bavi moralnim zdravljem započinje *disciplinom* koja nije ništa drugo do stega za ono životinjsko u nama. Bez stečene discipline ljudi ostaju divljaci koji robuju svojim strastima. U tom smislu, prva faza odgoja ima negativnu funkciju da kroti divlje nagone i sprečava razvoj rđavih navika kod deteta koje bi u njegovom odraslom dobu mogle da ometaju ostvarivanje slobodno postavljenih svrha. Sledeća faza obrazovanja, *kultura*, pozitivno utiče na razvoj raznovrsnih sposobnosti i veština adolescenata koje ih čine umešnima u ostvarivanju najrazličitijih mogućih ciljeva⁵ čime vaspitanik zadobija *privatnu vrednost kao pojedinac*. Pošto je kultivisan različitim znanjima, od mladog čoveka se očekuje da bude i civilizovan u odnosima s drugim ljudima, ali i da nauči da odgovara na zahteve drugih. *Civilizacija*, kao viši oblik kulture i treća faza obrazovanja, donosi pragmatična znanja: mudrost kojom se održava uvek dobro raspoloženje i postaje omiljen u društvu, kao i svetsku mudrost koja čini ne samo da umemo da se oporodimo sa svetom, nego da se u njemu i snađemo. Civilizovanjem pojedinac stiče *javnu vrednost kao građanin*. Navedene faze nužne su pripreme za poslednju fazu obrazovanja – *moralizaciju*. Moralizovan čovek ima razvijenu dispoziciju da bira samo dobre svrhe, tj. svrhe koje bi svako birao i usvojio kao svoje (Kant 2012: 13; Päd, AA 9: 450), i to čini tako da takvo biranje ne iziskuje teška promišljanja, već proističe iz usvojenog i doslednog načina mišljenja (*Denkungsart*). Ovakav *Denkungsart* vrhunac je moralnog odgoja pojedinca te je onaj koji ga je dosegao *vredan za čitav ljudski rod*. Razvijena dispozicija da se dela samo na osnovu maksima koje se

4 Fizičkim obrazovanjem dete uči da svoje fizičke snage ne upotrebljava protiv sebe, recimo da se ne povredi tako što se „maši za nož na stolu“ (Kant 2012: 17, Päd, AA 9: 454), a tokom ovog procesa vodi se računa da li je ono spavalo i dovoljno se igralo. Pored toga što više puta opominje da „dete mora uvek *osećati* svoju slobodu“ (Kant 2012: 30, Päd, AA 9: 464) značaj igre naglašava i u drugoj *Kritici* (Kant 1990a: 168, KpV, AA 5: 154).

5 Zanimljivo je da Kant tvrdi da je ono što je propušteno kulturom kasnije moguće nadoknaditi, dok je nedovoljnom disciplinom načinjena šteta koja se ne da popraviti (više o tome u: Kant 2012: 8, Päd, AA 9: 444).

moгу univerzalizovati, moralizovanog čoveka čini kadrим da *svakog* tretira i kao svrhu, a ne samo kao sredstvo i da *svakog* posmatra kao zakonodavnog člana univerzalnog carstva svrha.

Međutim, Kant smatra da je u njegovo vreme čovečanstvo još uvek vrlo udaljeno od moralizacije i razvoja svih svojih prirodnih i racionalnih moći (*Bestimmung*) usled nedovoljno razvijenih određenih društveno-političkih okolnosti. Na ovaj krupan problem ćemo se vratiti na samom kraju rada, ali ovde treba reći da među savremenim kantovcima nema konsenzusa o tome da li je moralno usavršavanje unutrašnji, potpuno autonomni proces ili spoljašnji progres zavistan od kulturnih, političkih i pravnih institucija, budući da se u Kantovim delima mogu naći uporišta za oba tumačenja. Međutim, nesporno je da „svaka sledeća generacija čini korak dalje u savršenstvu čovečanstva“ (Kant 2012: 8; Päd, AA 9: 444) jer sve veći razvoj prirodom datih sposobnosti pogrešivom ljudskom biću olakšava primenu univerzalne moralne norme. U skladu sa uverenjem da „primena moralnog zakona zahteva iskustvom izoštreu moć suđenja,“ (Kant 2020: 9; GMS, AA 4: 38) Kant nastojao da razvije efikasne vežbe osnaživanja i tehnike oštrenja rasudne moći.

Metode razigravanja moći suđenja

Kant smatra da je za moralno ponašanje pogrešivog ljudskog bića od presudne važnosti njegova sposobnost primene univerzalnih moralnih načela na pojedinačne slućajeve sa kojima se susreće. Stoga je moralno obrazovanje usmereno na to *kako* da mlade ljude učini kadrим da ispravno primenjuju ono što već imaju u sebi – moralni zakon. S obzirom na to da je zadatak „moći rasuđivanja primena opšteg na posebno“ (Kant 2012: 35; Päd, AA 9: 472) u njen domen spada i primena univerzalnog moralnog zakona na konkretan slućaj u kome se čovek nalazi. Međutim, striktna pravila koja bi služila kao uputstvo za upotrebu ove moći ne postoje jer se rasuđivanje jedino „iskustvom izoštrava“ (Kant 2020: 9; GMS, AA 4: 389). Pošto Kant ističe da se „moć suđenja (*iudicium*) ne može naučiti, već samo uvežbavati“ (Kant 2003: 84; Anth, AA 7: 199), on je mišljenja da postoje određene tehnike osnaživanja ove moći. Njima se posebno bavi u poglavlju *Metafizike morala* koje je, nimalo slućajno, naslovio *Etićka metodologija*, kao i pri kraju druge *Kritike* gde izlaže metodologiju⁶ koja umu pokazuje put (methodos) do ljudske duše. Naime, metod nije ništa drugo do „naćin na koji se zakonima čistog praktićkog uma može pribaviti pristup u ljudsku

6 Tog se obićaja drži i u preostale dve kritike koje takode pri kraju sadrže tematici primerena *Ućenja o metodi*.

dušu i uticaj na njene maksime“ (Kant 1990a: 165; KpV, AA 5: 151) po kojima čovek konkretno dela. Primena ispravne metode ima za cilj da samostalno „rasuđivanje prema moralnim zakonima učini prirodnim poslom“ koji teče glatko i lako (Kant 1990a: 172; KpV, AA 5: 159).

Na samom početku, kao nužnu pripremu još uvek neobrazovane duše Kant predlaže moralni katehizis – akroamatičku metodu koja se primenjuje sa ciljem da decu nauči kako da budu dobri *slušaoci* i što bolje razviju *pamćenje*. Čim dete dostigne određeni stepen zrelosti, katehizis treba zameniti Sokratovom erotematičkom („babičkom“) metodom koja decu uči da budu dobri *istraživači* tako što im razvija *um*. Dijaloškom metodom tutor navodi dete na ispravne odgovore tim što kuraži dete da samostalno zaključuje. Prethodno razvijeno pamćenje je važno zato što učenik u njega može da pohrani i po potrebi izvuče „porođene“ odgovore koje još uvek nije sasvim usvojio kao sopstvene stavove. Sledeći korak usmeren je na razvoj dve osobine do kojih je Kantu najviše stalo, kritičkog mišljenja i samostalnog prosuđivanja. U te svrhe, učeniku se prikazuju primeri uzornog ponašanja i plemenitog karaktera koji služe kao „eksperimentalno (tehničko) sredstvo obrazovanja za vrlinu“ (Kant 1993: 281; MS, AA 6: 479).⁷ U *Metodologiji čistog praktičnog uma* Kant, kao eksperimentalno sredstvo za razigravanje moći rasuđivanja, predlaže upoređivanje biografija „moralnih egzemplara“. U ovoj „igri u kojoj deca međusobno mogu da se nadmeću“ (Kant 1990a: 168; KpV, AA 5: 154), a nadmetanje ih samo nagoni da svoju moć suđenja oštre brže, deca imaju zadatak da uviđaju i izdvajaju zajednički moralni sadržaj različitih vrlih radnji.⁸

Naime, u prisustvu „moralnog egzemplara“ učenik je neposredno izložen moralnom zakonu sa kojim hteo-ne hteo poredi i meri svoje ponašanje. Sudar sa zakonom uvek obuzdava njegov ponos i nagoni ga da uvidi vlastite nedostatke. Međutim, iako je ovaj sudar bolan, Kant smatra da je njegovo dejstvo pozitivno jer, s jedne strane, drži pažnju prikovanu za svest o sopstvenoj slobodi, dok sa druge proizvodi osećanja odobravanja

7 Možda je za neke neočekivano da je Kantova pedagogija primer eksperimentalnog modela obrazovanja koji se oslanja na iskustvo: „Ljudi zamišljaju da eksperimenti u vaspitanju nisu potrebni, i da se već razumom može suditi da li će nešto biti dobro ili da li neće biti dobro. Ali se u tome ljuto varaju i iskustvo pokazuje da se u našim pokušajima često sasvim suprotna dejstva pokazuju od onih što smo ih očekivali“ (Kant 2012: 14; Päd, AA 9: 451).

8 Važno je, pak, naglasiti da Kant tvrdi da biografije ne služe kao model koji treba slediti, već kao „*dokaz ostvarljivosti*“ onoga što je primereno dužnosti“ (Kant 1993: 282; MS, AA 6: 480). Iako su fizičke manifestacije vrline, „moralni egzemplari“ nisu modeli jer „podražavanja apsolutno nema u oblasti morala, ti primeri služe samo radi ohrabljenja ...oni čine očevidnim ono što praktično pravilo izražava opštije... ali njihov pravi original leži u umu“ (Kant 2020: 40; GMS, AA 4: 409) sa kojim se učenik, potaknut egzemplarom, poredi.

ili prekoravanja vrljih tj. rđavih radnji, odnosno osećanja „osobitog poštovanja na jednoj, i gnušanja na drugoj strani“ (Ibid.). U sudaru sa moralnim egzemplarom aktivira se učenikova svest o moralnom zakonu koja utiče na njegovu čulnost – on oseća sopstvenu moć da dela autonomno i tako otkriva unutrašnju moć uma da sebe oslobodi od prirodne „neobuzdane nametljivosti sklonosti“ (Kant 1990: 174; KpV, AA 5: 162). Učenik se odgaja putem nevoljnih poređenja sa primerima vrlo ponašanja, ali budući da njihov uticaj nije deterministički ostaje više nego dovoljno prostora za njegovu autonomiju. Zato je Kantu toliko stalo da pokaže da primeri nisu ništa drugo do živi načini da se učenikova sposobnost za slobodu njemu samom prikaže kao realna mogućnost.

Učenik je ovime došao do tačke u kojoj je dovoljno zreo da moralno obrazovanje koje „mora da počne [...] od preobražaja načina mišljenja i od utemeljenja jednog karaktera“ (Kant 1990b: 45; RGV, AA 6: 48) izvodi sâm. Preobražaj je tako dubok da ga Kant naziva revolucijom (Ibid: 44; RGV, AA 6: 47). Ova najbitnija, unutrašnja, revolucija predstavlja samostalni izlazak iz „samoskrivljene nezrelosti“ (Kant 2003: 112; Anth, AA 7: 229), iz stanja u kome učenik nema hrabrosti da autonomno koristi svoj um već se u suđenju oslanja na autoritet tuđeg (uma). Tako posmatrano, izlazak je zapravo promena u gledanju na sopstveni um čije sada „zahteve vidimo kao svoje zahteve a ne kao zahteve ’stranog autoriteta“ (Delidordži 2005: 117).

Moralni karakter kao način mišljenja (*Denkungsart*)

Kant, dakle, „preobražaj načina mišljenja“ poredi sa samostalno izvedenom reformom, a „utemeljenje jednog karaktera“ sa revolucijom. Transformacija naopakog (pervertiranog) načina mišljenja predstavlja postepenu i brižljivo vođenu *reformu* nagnuća za zlo (*Anlage*), dok se *revolucija* nastrojivosti volje (*Gesinnung*)⁹ kojom se zasniva moralni karakter dešava odjednom,¹⁰ donošenjem neopozive odluke slobodne volje (*Willkür*)¹¹ da se u vrhovnu subjektivnu osnovu svih maksima (*Gesinnung*) od koje zavise svi budući planovi i izbori inkorporira prirodom dato nagnuće ka moralu (*Anlage*).

9 *Gesinnung* jeste fundamentalni stav, ali stav koji se ogleda u određenoj nastrojivosti, nahodjenju ka određenim odlukama i radnjama i kao takav čini postojan aspekt *Willkür*a, ali nema kauzalnu konotaciju. Više u Hills (2016) Peters (2018) i Allison (1990).

10 S obzirom na to da su ljudima dubine srca nedokučive, iz naše perspektive ne možemo da prepoznamo niti jednu pojedinačnu odluku koja čini takav preokret – to može samo Gospod koji vidi dovršenu celinu ljudskog života.

11 O razlici *Wille-Willkür* više u (Allison 1990: 129-136). Ukratko, Kant moć žudnje (volju) definiše kao *Wille* kad ukazuje na njenu *samozakonodavnost*, a kao *Willkür* kad govori o volji u njenoj *izvršnoj* funkciji, to jest o čulnoj aficiranoj volji koja vrši konkretan izbor.

Ovako samoizvedena promena u korenu, a ne samo u ponašanju, dosledno rađa novog čoveka, čistog srca i čistih principa. Karakter koji je čovek na ovaj način sam sebi zasnovao nije ništa drugo do novi način mišljenja (*Denkungsart*) koji uzima u obzir moralnu dispoziciju na osnovu koje se u biranju rukovodi racionalnim principom. „Čovek od načela“ koji se ponaša principijelno *dosledno* i *lako*, kao da obavlja „prirodni posao“ može da postane svako: niko nije izuzet odgovornosti za ono što je od sebe načinio. Osim toga, Kant kao da je hteo da spreči da „revolucija pojede svoju decu“ s obzirom na to da je svakog moralnog delatnika obavezao da na osnaživanju ovako zasnovanog karaktera svakodnevno radi.

Štaviše, ne bi bilo preterano tvrditi da je *Gesinnung* ključan pojam čitave Kantove filozofije post-kritičkog perioda budući da moralna vrednost radnje zavisi od toga da li je ona učinjena iz dobrog ili lošeg nastrojenja volje (*Gesinnung*) (Peters 2018: 497). Ukratko, moralno vredna radnja je ona koja je učinjena *iz* dužnosti (*aus Pflicht*), a ne *iz* sklonosti kao pokretača zato što dužnost u sebi sadrži pojam dobre volje koja je jedino bezuslovno dobro. Dakle, povezujući moralnu vrednost sa pojmom dobre volje kao onim *načinom htenja* koje je motivisano dužnošću, Kant jasno ukazuje na *kakvoću* moralnog delatnika: osnovno opšte nastrojenje (*Gesinnung*) njegove volje i njegov karakter posmatran kao određen način mišljenja (*Denkungsart*). *Gesinnung* kao „prva subjektivna osnova za prihvatanje maksima“ (Kant 1990b: 24; RGV, AA 6: 25),¹² čini postojan aspekt koji određuje smer celokupnog biranja i koji se ogleda u svim pojedinačnim izborima moralnog delatnika. Važno je reći da *Gesinnung* uprkos tome što predstavlja podležuću nastrojenost volje ka određenim izborima, ne referiše na urođenu nastrojenost, temperament koji je kao „sazdanost od prirode“ ničim zavređen, nego na „sazdanost htenja“ koji se kao *fundamentalni stav* usvaja revolucionarnom slobodnom odlukom *Willkür* jer je to jedini način da čovek bude odgovoran za sve svoje buduće pojedinačne životne planove i izbore.¹³

S obzirom na to da je sazdanost kao nastrojenost osnov za upotrebu slobode, ona „može da bude samo jedna jedina i tiče se celokupne upotrebe slobode“ (Kant 1990b:24; RGV, AA 6: 25). Drugim rečima, sazdanost se tiče „odnosa slobodnog htenja (*Willkür*) prema moralnom zakonu kao

12 U srpskom prevodu *Religije* stoji „prvi subjektivni razlog“, ali smatramo da je za razumevanje Kantove koncepcije *Gesinnunga* poželjnije umesto termina „razlog“ upotrebiti termin „osnov“, kao što je to uostalom slučaj i u engleskom prevodu „ultimate subjective ground“ (RGV, AA: 25); Isto tako, *Gesinnung* se odnosi kako na *uzrok* koji objašnjava odluku, tako i na *razlog* koji je opravdava pa se čini da je „osnov“ bolji izbor i u tom smislu, jer može da pokrije oba značenja.

13 Za razliku od temperamenta koji je urođen i odnosi se na duševna raspoloženja i osećajnost te ima „afekcijsku vrednost“, karakter koji izvire iz voljom usvojenih principa je „neprocenjiv“ (Kant 2003: 162; Anth, AA 7: 292).

pokretaču“ (Kant 1990b: 33; RGV, AA 6: 35). Budući da su oba motivaciona izvora ljudske aktivnosti koja čovek poseduje po svojoj prirodi, dužnost i sklonost, neprestano prisutna, za moralnu vrednost radnje od presudne je važnosti kome delatnik prilikom izbora (*Willkür*) daje *prednost* kao pobudi. Naime, razliku dobrog i zlog čoveka ne čini razlika u pobudi koju su usvojili u maksimu (materiji maksime) nego pre razlika u „*podređivanju*“ (u njihovoj formi): *koje od njih on čini uslovom drugih*“ (Kant 1990b: 34; RGV, AA 6: 35). Gore pomenuta revolucija kojom se zasniva karakter sada je mnogo jasnija: reč je o transformacionoj odluci kojom se prirodni poredak biranja preobražava u moralni. Ovo znači da se delatnik opredelio da se u procesu odlučivanja ne rukovodi zadovoljavanjem sklonosti, već umom koji kao vrhovni princip ima moralni zakon (Munzel 2019: 1351-52).

Kant je naumio da „rasuđivanje prema moralnim zakonima učini prirodnim poslom“ (Kant 1990a: 172; KpV, AA 5: 159) ali ne i jednom za svagda stečenom navikom zato što ono mora „uvek sasvim iznova i izvorno proizlaziti iz načina mišljenja“ (Kant 2003: 35; Anth, AA 7: 147). Drugim rečima, u moralu i njegovom obrazovanju nema stajanja, „stalno se počinje ispočetka... a ako se ne penje, onda neizbežno pada“ (Kant 1993: 210; MS, AA 6: 409). Ono čime se čovek neprestano „iznova i izvorno penje“ jeste njegova vrlina. Vrlina je „moralna jačina volje jednog čoveka u izvršavanju njegove *dužnosti*“ (Kant 1993: 206; MS, AA 6: 405), ali pošto je ta „moć kao *jačina* (robur) nešto što se mora steći“ (Kant 1993: 199; MS, AA 6: 397) „vrlina se može i mora naučiti“ (Kant 1993: 279; MS, AA 6: 477). S obzirom na to da svako, pa i najrđaviji među nama, poseduje dobru volju čija se jačina (vrlina) dâ steći, svako može i treba da čini progres u vrlini. Povišavanje moralne savršenosti u meri u kojoj mu je to moguće, dužnost je koju sebi duguje svaki odrasli moralni delatnik. Dužnosti ostvarivanja obaveznih svrha, vlastitog usavršavanja i tuđe sreće, spadaju u dužnosti vrline kojima se Kant posebno bavi u onom delu *Metafizike morala* koji shodno tome naziva *Učenje o vrlini* gde izlaže načine njenog sticanja i osnaživanja.

Osnaživanje vrline

Kant vrlinu, shvaćenu pre svega kao moralnu *jačinu* volje, naziva i „*hrabrošću* (fortitudo moralis)“ (Kant 1993: 206; MS, AA 6: 405). Naime, kao jačina i smionost, vrlina pretpostavlja nekog neprijatelja i takmaca. Kao „moć (facultas) savladavanja svih čulno suprotno dejstvujućih pobuda“ (Kant 1993: 199; MS, AA 6: 397) vrlina se ispoljava i jača u beskrajnoj borbi dva urođena nagnuća, ka dobru i ka zlu. Urođena i ničim iskorenjiva klica zla je ujedno i najveći izazov na koje moralno obrazovanje nailazi budući da treba da pokaže kako je moguće da jedno takvo biće napreduje u vrlini (Munzel 2019:

1351). Međutim, priroda koja ništa ne čini uzalud posejala je klicu zla sa namerom da „prouzroči perfekcioniranje“ čoveka (Kant 2003: 197; Anth, AA 7: 322). Kao biološki, sastavni deo ljudske prirode, nagnuće ka zlu, predstavlja uvek prisutnu i neotklonjivu opasnost da će čovek, uprkos tome što je zauzeo najopštiji moralno ispravni stav da sledi moralni zakon (*Gesinnung*), pojedinačnom slobodnom odlukom (*Willkür*) u svoju novu maksimu, koju tom prilikom usvaja, prioritet dati zadovoljavanju čulne sklonosti.

Kako bi pomenutu opasnost sveo na minimum, Kant vlastito usavršavanje proglašava za obaveznu svrhu ili svrhu koju svaki moralni delatnik ima dužnost da usvoji kao svoju. Zato što je potpuna čistota ljudskoj, ne-svetoj i tek dobroj, volji nedostižna, proces moralnog samousavršavanja sastoji se u dostizanju što većeg stepena „čistote (puritas moralis) nastrojenosti prema dužnosti“ (Kant 1993: 247; MS, AA 6: 446). Tako posmatrano, povišavanje moralne savršenosti nije ništa drugo do čišćenje nastrojenosti volje (*Gesinnung*) kontinuiranim *slabljenjem* uticaja čulnih sklonosti zajedno sa istovremenim *jačanjem* njene nastrojenosti ka dobrim maksimama.

Važno je reći da Kant ne tvrdi da se *slabljenje* uticaja sklonosti na volju može postići recimo njihovim potpunim i konačnim odbacivanjem. Naprotiv, čulne sklonosti su nešto što je priroda usadila u nas kao dobre dispozicije, a „to znači nešto što se ne može odbaciti, i nije samo uzaludan posao, nego bi bilo i škodljivo hteti ih iskoreniti.“ (Kant 1990b: 54; RGV, AA 6: 58). Ono što Kant ima na umu jeste da moralni delatnik koji time što ispunjava dužnost samousavršavanja sebe čini kadrim da sklonosti *drži po strani* ne dopuštajući im da utiču na opštu nastrojenost volje (*Gesinnung*). Tehnika za slabljenje uticaja čulnosti na volju koju Kant predlaže je drevna – askeza, a *jačanje* ispravne nastrojenosti volje nije ništa drugo do „etička gimnastika koja se sastoji samo od vežbanja u borbi protiv prirodnih nagona“ (Kant 1993: 287; MS, AA 6: 485).

Naime, vrlina je zasnovana na unutrašnjoj slobodi čije praktikovanje, tvrdi Kant, „zahteva dve stvari: biti majstor samoga sebe i biti gospodar nad samim sobom, tj. obuzdati svoje afekte i vladati svojim strastima“ (Kant 1993: 208; MS, AA 6: 407). Uprkos velikoj razlici među njima,¹⁴ pomenute sklonosti su toliko snažne da u slučaju da zagospodare čovekom sprečavaju racionalnu vladavinu uma. Štaviše, afekti su u toj meri brzi i jaki da „onemogućavaju razmišljanje“ (Kant 2003: 133; Anth, AA 7: 252) čime ljudsko biće dovode u stanje u kome nije uopšte kadro da formira maksime, ali budući da su veoma kratkotrajni, nisu toliko opasni. Strasti su pak „rak-rane za čisto praktični um i većim delom neizlečive“ (Kant 2003: 146; Anth, AA

14 O razlici afekata i strasti i njihovoj prevenciji, više u tekstu u pripremi: Katarina Njegovan, Tamara Plečaš (2021), „Kako se sve može postići *apatheia*: ogleđ iz stoičke i Kantove filozofije morala“, Zaječar: *Felix Romuliana*.

7: 266) zato što čovek koga su obuzele nema nameru da preda umu „uzde upravljanja“ i tako se oslobodi svoje izopačene maksime kojoj se svesno predaje, već je dugotrajno gaji i „duboko u sebi ukorenjuje“ (Kant 1993: 209; MS, AA 6: 408). To su razlozi na osnovu kojih Kant tvrdi da je najbolja strategija – prevencija. Naime, o sklonostima se može voditi računa jedino dok se još uvek nalaze pod kontrolom uma, a to znači da ono što čovek može da uradi kad su pomenute preterane emotivne turbulencije u pitanju jeste da spreči da do njih uopšte i dođe. Zato Kant „moralnu asketiku“ (Kant 1993: 286; MS, AA 6: 484) koja osećanja i želje drži pod kontrolom ne dopuštajući im da se preobrazu u afekte i strasti naziva *dijetom* (ibid.).

Čoveka koji kontroliše sopstvena osećanja time što ih drži na dijeti, Kant naziva „majstorom samoga sebe“ zato što je takav dosegnuo stanje duševnog mira ili *apatije*.¹⁵ U stanju oslobođenom afekata i strasti čovek vlada sâm sobom ničim drugim do samokontrolom. Zahvaljujući njoj, sposoban je da se ne obazire na izazove čulnosti a time svojoj volji (*Willkür*) olakšava usvajanje maksime koja je u skladu sa moralnim zakonom (*Will*). Budući da je *apatija* dužnost na koju je svaki moralni delatnik neprestano obavezan, ona nije konačno, jednom za svagda, dosegnuto stanje nego zahteva stalno obnavljanje. Rekli smo već da Kant teži da moralnim obrazovanjem rasuđivanje u skladu sa moralnim zakonom učini „prirodnim“ i lagodnim poslom, međutim, ono isto tako treba da „uvek sasvim iznova i izvorno proizlazi iz načina mišljenja“ (Kant 2003: 35; Anth, AA 7: 147) tj. karaktera. To znači da takvo biranje zahteva način mišljenja (karakter) koji u svakom novom, pojedinačnom, procesu odlučivanja „uvek sasvim iznova“ i „prirodno“ sklonosti drži po strani jer tako volji olakšava da ih ne inkorporira u maksime koje tom prilikom usvaja. Čovek koji ispunjava dužnost *apatije*, tj. (negativnu) zabranu da njegovim umom zagospodare sklonosti tako što ih drži pod kontrolom, umu pribavlja „uticaj na maksime“ (Kant 1990a: 169; KpV, AA 5: 151) čime značajno olakšava (objektivnom) zakonu (*Wille*) da određuje (subjektivno) usvajanje moralno ispravnih maksima (*Willkür*). Zavređena i održavana neprekidnim radom na sebi, istinska snaga volje jeste njena prava *jačina* ili *vrlina*.

Sopstveni gospodar ispunjava (pozitivnu) zapovest da sklonosti potčini vladavini uma jer je to jedini način da čovek vlada sobom aktivno. Štaviše, podređenost svih svojih prirodnih moći (tela, duše i duha) i čulnih

15 Kant se opredelio da upotrebi izraz *apatija* u istom značenju kao i Stoici, uprkos tome što tvrdi da je već u njegovo vreme izašla na „na rdav glas“ (Kant 1993:209; MS, AA 6:408). To značenje nema ničeg zajedničkog sa današnjim koje upućuje na *pasivno* stanje bezvoljnosti i tuposti, već na stanje duše bez emotivnih agitacija koje podrazumeva *aktivnost*. Do unutrašnjeg stanja mira se dolazi, i ono se održava, neprestanim radom na sebi.

sklonosti slobodnoj moći izbora (*Willkür*) omogućava praktikovanje unutrašnje slobode. U slobodnom pravljenu sopstvenih izbora i njihovoj realizaciji se ujedno krije i najveće zadovoljstvo. Majstor samokontrole omogućava gospodaru (umu) da uzme „uzde upravljanja“ (Kant 1993: 209; MS, AA 6: 408) i racionalno rukovodi čoveka kroz život.

Međutim, pored toga što treba da obezbedi (stoičku) smirenost duše, moralna asketika ima još i zadatak i da aktivno radi na održavanju (epikurejskog) veselog i radosnog raspoloženja. Naime, kao poseban režim i dijeta, askeza čuva zdravlje, ali kako je „zdravlje samo negativno dobro osećanje koje se sâm o ne može osetiti“ (Kant 1993: 287; MS, AA 6: 485), njemu se mora dodati i pozitivno osećanje dopadanja i zadovoljstva koja dolaze nakon izvršenja dužnosti, kao nagrada. Ispunjenje dužnosti mora da prati „radosna i srčana duša“ kako se moralno ispravan život, koji često „žrtvuje mnoge životne radosti“, ne bi doživljavao kao „kuluk“¹⁶ (Kant 1993: 286; MS, AA 6: 484). Način na koji um „uliva neko osećanje zadovoljstva ili dopadanja u vršenju dužnosti“ (Kant 2020: 124; GMS, AA 4: 460) čoveku je nesaznatljiv, ali ukoliko se ovakva osećanja nađu u njegovoj duši nakon izvršenja moralne obaveze, nedvosmislen su znak plemenitog karaktera.

Naime, iako „apatični“, majstor i gospodar nisu ravnodušni, bezosećajni niti hladni već, budući bez emotivne agitacije koja omogućava sklonostima da preuzmu vlast od uma, *moralno zreli*. Kant je već u *Zasnivanju*, pa i u drugoj *Kritici*, tvrdio da se „moć suđenja *iudicium* ne može naučiti, već samo uvežbavati,“ ali u *Antropologiji* ide korak dalje pa iskustvom izoštrjen „njezin rast“ zove „zrelost“ (Kant 2003: 84; Anth, AA 7: 199). Ispostavlja se da moralna zrelost s jedne strane podrazumeva askezom dosegnuti *smiraj* duše koji umu omogućava „pristup u ljudsku dušu“ i olakšava uticaj na njene maksime (Kant 1990a: 165; KpV, AA 5: 151). S druge pak strane, duša onoga „ko sudi prema moralnim zakonima prirodno“ kadra je da oseti *radost* u vršenju dužnosti. Ispostavlja se da Kantov plemenit, a to znači moralno zrelo, čovek koji lagodno bira samo dobre svrhe poseduje određen „set stavova, osećanja, načina na koje vidi druge“ (Baron 2014: 239) koji zapravo (objektivnom) zakonu uma olakšava da određuje (subjektivno) usvajanje moralno ispravnih maksima. Moralna zrelost, do koje se dolazi neprekidnim procesom prirodnog i moralnog samousavršavanja, jeste krajnji cilj moralnog obrazovanja pojedinca zato što omogućava njegovo praktikovanje unutrašnje slobode – samostalno postavljanje i pokušaj da se tako postavljene svrhe i ostvare.

16 Kantu je važno da se ogradi od pasivne askeze monaha koju vidi kao mučenje samoga sebe, razapinjanje tela koje nije usmereno na to da nešto postigne u spoljašnjem svetu, već na samokažnjavanje i okajanje greha u kojima se ne nalazi trunka radosti.

Prepreke na putu

Na kraju, uočimo i jednu gotovo nesavladivu prepreku koja stoji na putu realizacije Kantovog ideala moralizacije celokupnog ljudskog roda. Kultivacija čoveštva koja sledi iz obavezne svrhe samousavršavanja podrazumeva i karakter shvaćen kao onaj način mišljenja (*Denkungsart*) koji se oštro suprotstavlja usredsređenosti na samoga sebe, tj egoizmu.

Naime, ispravno mišljenje ili suđenje između ostalog treba da zadovolji i dobro poznatu „maksimu publiciteta“ koja glasi: „*zamisliti sebe (u razgovoru sa drugima) na mestu svakog drugoga*“ (Kant 2003: 112; Anth, AA 7: 228). Pomenuti princip ispravnog načina mišljenja podrazumeva odbacivanje pre svega logičkog, ali i svakog drugog,¹⁷ egoizma. Logički egoista, kao onaj ko *privatno* umuje i tašto odbija da svoje mišljenje stavi na test provere tuđeg razuma (Kant 2003: 18; Anth, AA 7: 128), ostaje u zabludi jer ne poštuje maksimu publiciteta koja nalaže kritičko ispitivanje sopstvenog suda kroz komunikaciju sa drugima u kojoj se čovek postavlja u poziciju drugog tj čitave *javnosti*. Obrazovanje u moralu, pored razvoja prirodnih talenata i sposobnosti, povišavanja moralne savršenosti koja uključuje i kultivaciju određenih afekcijskih odgovora i osećanja, podrazumeva i sposobnost stavljanja u poziciju bilo kog drugoga. Karakteran čovek poseduje način mišljenja koji drugoga uključuje ozbiljno. Jedini lek za egoizam je pluralizam koji nalaže da čovek gleda na sebe i ponaša se kao pravi *građanin sveta* (Kant 2003: 19; Anth, AA 7: 130).

Međutim, s obzirom na to da je Kant kao krajni cilj obrazovnog procesa odredio potpuni razvoj čoveštva celokupnog *ljudskog roda*, ovo je tačka u kojoj se njegova teorija suočava sa ozbiljnim problemom. Naime, ukoliko ispravno mišljenje podrazumeva javnu komunikaciju sa drugima kao jedinim načinom da se proveri da li su naši razlozi za sud univerzalno važeći, onda to znači da je ispravnost suda zavisna od društveno-političkih okolnosti koje pak omogućavaju slobodnu razmenu mišljenja koja isključuje egoizam. Drugim rečima, izgradnja ispravnog načina mišljenja koji bira samo dobre svrhe, ili one koje bi svako usvojio kao svoje, bez javnosti koja služi kao „sredstvo provere vlastitih sudova“ (Kant 2003: 18; Anth, AA 7: 129) za veliku većinu čovečanstva još nije moguća, a pitanje je da li će biti moguća u budućnosti.

Tako se ispostavlja da se najveća prepreka u realizovanju Kantovog ideala moralizacije celokupnog čovečanstva krije u eksternim faktorima, institucijama i opštim društveno-političkim okolnostima. Naime, umesto da

¹⁷ Kant u odnosu na to da li je reč o umišljenosti razuma, ukusa ili praktičnog interesa razlikuje tri vrste egoizma: logički, estetski i praktički (up Kant 2003: 18; Anth, AA 7: 128).

moralno obrazovanje, kao sredstvo sa ostvarivanjem ljudske sudbine (*Bestimmung*), bude privilegija svih konačnih umnih bića, članovima onih društava koja još uvek nemaju izgrađene institucije koje omogućavaju pluralizam još uvek nije dostupno. Za te ljude, konstantan rad na sebi koji je posao baš svakog od nas umnogome je otežan.

Zaključak

Na samom početku, videli smo da Kant tvrdi da čovek nije ništa drugo do ono što od njega načini obrazovanje, najpre ono koje dobija od drugog, a zatim ono koje radom na sebi sâm sprovodi. Štaviše, ovo drugo je i dužnost koja sledi iz obavezne svrhe samousavršavanja koju svaki odrasli moralni delatnik treba da usvoji kao svoju. Pomenuta dužnost koja čoveku nalaže „da se iz sirovosti svoje prirode, iz životinjstva (*quoad actum*), sve više radom uzdiže do čovečnosti pomoću koje je jedino sposoban da sebi postavlja svrhe“ (Kant 1993: 189; MS, AA: 6: 387) s jedne strane zahteva *pripitomljavanje*¹⁸ sklonosti: treba strogo voditi računa da ne dođe do emotivnih turbulencija (afekata i strasti) koje zaslepljuju um. S druge strane, iz nje sledi da određene afektivne odgovore i stavove (recimo, saučešnička osećanja ili otvorenost prema drugima) treba *gajiti*, a druge (npr. ljubomoru ili aroganciju) *suzbijati* jer je to način da se umu olakša „posao“ određivanja volje. Uviđamo da Kantova *a priori* zasnovana filozofija moralne čulne sklonosti ne tretira isključivo kao neugodni teret koga racionalno biće teži da se oslobodi (Kant 1990a: 135; KpV AA 5: 118) već i kao nešto o čemu valja brižljivo brinuti jer ih je uvek mudra priroda „usadila“ u nas sa dobrim razlogom. Ovi „prirodni darovi“ zahtevaju negu ne samo kako ne bi postali naši sopstveni okovi (up. Kant 2003: 134; Anth AA 7: 253) ukoliko umu izbiju iz ruke „uzde upravljanja“ (Kant 1993: 209, MS, AA 6: 408) i zagospodare čovekom, nego i zbog uticaja koji imaju na nastrojenost volje (*Gesinnung*) od koje zavisi moralna vrednost radnje.

Pošto je nastrojenost volje *osnov* upotrebe slobode, ona je jedna jedina i tiče se „celokupne upotrebe slobode“ (Kant 1990b: 24; RGV, AA 6: 25), koja podrazumeva i njenu zloupotrebu. Kako bi se zloupotreba slobode izbegla, ovaj prvi subjektivni osnov biranja zahteva neprestano održavanje, shvaćeno pre svega kao čišćenje „(puritas moralis) nastrojenosti prema dužnosti“ (Kant 1993: 247; MS, AA 6: 446). Čišćenje se izvodi kontinuiranim *slabljenjem* uticaja čulnih sklonosti na volju koje ide ruku pod ruku sa *jačanjem*

18 U srpskom prevodu *Metafizike moralna* često se koriste izrazi poput kroćenja i obuzdavanja koji jasno ukazuju na ideju pripitomljavanja i kultivaciju čulnosti kao sastavnog dela ljudske prirode.

njene nastrojenosti ka dobrim maksimama. Ispravna upotreba slobode, dakle, zahteva vladavinu sobom koja sprečava pojavu afekata i strasti jer se na taj način uticaj sklonosti na volju sveo na meru koja čoveku omogućava da se prilikom biranja ne obzire na izazove čulnosti već da prednost daje zahtevima čistog uma. Imajući u vidu da je moralno obrazovanje usmereno na održavanje čistote nastrojenosti, zaključujemo da je celokupna upotreba slobode od njega zavisna. Najveće se zadovoljstvo krije u slobodnom pravljenju sopstvenih izbora i njihovoj realizaciji, a najveće savršenstvo u podređenosti svih svojih moći i sklonosti slobodnoj moći izbora.

Literatura

- Allison, E. Henry (1990), *Kant's Theory of Freedom*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Baron, Marcia (1985), „The Ethics of Duty/Ethics of Virtue Debate and Its Relevance to Educational Theory“, *Educational Theory* 35(2): 135-149.
- Baron, Marcia (2014), „Kantian Moral Maturity and the Cultivation of Character“ u: Alix Cohen (ur.), *Kant on Emotion and Value. Philosophers in Depth*, London: Palgrave Macmillan str. 69–87.
- Delidordi, Katarina (2005), „Kantova koncepcija uma: mogućnost univerzalizacije, javnost i komunikacija“, u: Slobodan Divjak, Ivan Milenković (prir), *Moderno čitanje Kanta*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 95-119.
- Hills, Alison (2016), „Gesinnung: responsibility, moral worth, and character“, u: Gordon E. Michalson, (ur.), *Kant's Religion within the Boundaries of Mere Reason : A Critical Guide*, Cambridge: Cambridge University Press, str.79-87.
- Hill, Thomas E., Cureton, Adam (2014), „Kant on Virtue and the Virtues“ u: Nancy Snow (ur.), *Cultivating Virtue: Perspectives From Philosophy, Theology, And Psychology*, Oxford: Oxford University Press, str. 87-110.
- Kant, Immanuel (1902ff.) *Kant's gesammelte Schriften* (KGS), herausgegeben von der Deutschen /Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften, 29 vol (Berlin: Walter de Gruyter et al.).
- Kant, Imanuel (1990a), *Kritika praktičkog uma*, Beograd: BIGZ.
- Kant, Imanuel (1990b), *Religija unutar granica čistog uma*, Beograd: BIGZ.
- Kant, Imanuel (1993), *Metafizika morala*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kant, Immanuel (2003), *Antropologija u pragmatičnom pogledu*, Zagreb: Naklada Breza.
- Kant, Imanuel (2012), *Vaspitanje dece*, Beograd: Javor.
- Kant, Imanuel (2020), *Zasnivanje metafizike morala*, Beograd: Dereta.
- Kanz, Heinrich (1993), „Immanuel Kant“, *PROSPECTS: the quarterly review of comparative Education*, 23(3/4), str: 789–806.
- Louden, Robert (2002), *Kant's Impure Ethics: From Rational Beings to Human Beings*, Oxford: Oxford University Press.
- Louden, Robert (2016), „Total Transformation: Why Kant Did Not Give up on Education“ *Kantian Review*, 21(3): 393–413.
- Munzel, Felicitas G. (2012), *Kant's Conception of Pedagogy: Toward Education for Freedom*, Illinois: Northwestern University Press Evanston.

- Munzel, Felicitas G. (2019), „Cultivating moral consciousness: The quintessential relation of practical reason and mind (Gemüt) as a bulwark against the propensity for radical evil“, *Educational Philosophy and Theory* 51(13), dostupno na: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00131857.2018.1532288?journalCode=rept20> (pristupljeno 13. marta 2021.)
- Njegovan, Katarina, Plečaš, Tamara (2021), „Kako se sve može postići *apatheia*: ogleđ iz stoičke i Kantove filozofije morala“, Zaječar: *Međunarodna filozofska škola „Felix Romuliana“*, u pripremi.
- Peters, Julia (2018), „Kant’s *Gesinnung*“, *Journal of the History of Philosophy* 56(3): 497-518.
- Seidler, Michael J. (1981), „Kant and the Stoics on the Emotional Life“, *Philosophy Research Archives* 7(4): 1093-1150.
- Vuković, Ivan (2016), *Platon i Kant: saveti za dobar život*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovica.

Katarina Njegovan

KANT’S CONCEPTION OF MORAL EDUCATION AS A CONDITION FOR PRACTICING FREEDOM

Summary

The paper analyzes Kant’s conception of moral education and observes the following: 1) Kant begins his booklet dedicated to education by claiming that man is nothing but what education makes of him. This means that educability is not just one of the human characteristics, but the most important one. 2) Moral development is an “infinite” process and refers to the human race as a whole. Due to the fact that moral perfection, as an eternal aspiration and ideal, is unattainable for an individual, education strives for the moral perfection of the entire human species, which is its ultimate goal. 3) The goal of the moral education of an individual is moral maturity. A morally mature person governs himself by taming the inclinations which enables the practice of his own inner freedom. 4) The greatest challenge to moral education is man’s innate and inalienable propensity to evil, because it should show how it is possible to perfect such a being. 5) Given that the entire use and misuse of human freedom depends on the attitude of a man’s will (*Gesinnung*), the main job of human beings is constant work on the maintenance of this will. Bearing in mind that moral education is focused on this maintenance, we conclude that the practice of inner freedom depends on it.

Keywords

self-production, moral example, *Gesinnung*, self-perfection, character, maturity, apathy and virtue